

SÖZÜN RİTMİ: BİNGÖL YÖRESİ SÖZLÜ KÜLTÜRÜNDE KİRDKÎ (ZAZACA) VE KİRDASKÎ (KURMANCCA) KALIPLAŞMIŞ İFADELER

Okan ALAY

Hacettepe Üniversitesi Türkçe ve Yabancı Dil Uygulama ve Araştırma Merkezi,
okanalay@hacettepe.edu.tr. [https://orcid.org/https://orcid.org/0000-0003-3065-5705](https://orcid.org/0000-0003-3065-5705)

Article Types / Makale Türü: Research Article / Araştırma Makalesi

Received / Makale Geliş Tarihi: 5 Mart 2024

Accepted / Kabul Tarihi: 5 Mayıs 2024

DOI: 10.26791/sarkiat.1447399

Söz konusu bu çalışmada kalıplaşmış ifadeler halk edebiyatının bir parçası olduğu göz önünde bulundurularak Kirdkî [Zazaca] ve Kirdaskî [Kurmancca] örnekler doğrultusunda Bingöl sahası bağlamında değerlendirilmiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Okan Alay, Zazaca Halk Edebiyatı ve Esasları, Sözdən Yazıya Zazaca, [Edt. Nurettin Beltekin-Ahmet Kirkan], [İstanbul: Peywend Yayınları, 2019]: 17-62.

Sözün Ritmi: Bingöl Yöresi Sözlü Kültüründe Kirdkî (Zazaca) ve Kirdaskî (Kurmanca) Kalıplaşmış İfadeler

ÖZ

İnsanlıkla yaşıt köklü bir geçmişin birikimi olan sözlü kültür, birçok halk bilimi değerini ihtiva eder. Bu değerlerden biri de yazılı bir metin olmaksızın konuşma esasına dayalı olarak sosyal yaşamda kullanılagelen kalıplaşmış ifadelerdir. Bünyelerinde taşıdıkları ritim, ahenk, uyak ses tekrarı gibi özelliklerden dolayı manzum nitelikler de taşıyan bu söz varlıkları aynı zamanda toplumsal belleğin bir yansıması olarak önem taşırlar. Gereksinim ve işlevsellik odağında en çok kullanılan anonim ürünlerden olan kalıplaşmış ifadeler, adında da anlaşılacağı üzere belli bir kalıba giren ve bellekte saklanması kolay olan dilsel ürünleridir. Onlarda anadiliyle ilintili olarak toplumun inançları, tabuları ve değer yargıları varlık bulur. Bu gerçeklikle çalışmamızda Bingöl sahası odağında atasözü, deyim, dua, beddua, yemin, tekerleme ve bilmece gibi kalıplaşmış ifadelerin Kürtçenin iki diyalektiği olan Zazaca ve Kurmanca bağlamındaki kullanımları, işlevleri ve anlamsal özellikleri somut örneklerle değerlendirilmektedir. Söz konusu bu ürünlerin kadim bir geçmişin izlerini taşıyarak değişen koşullara rağmen hâlâ gündelik yaşamda, değişik bağlamlarda varlığını sürdürdüğü görülmektedir.

Anahtar Kelimeler: Sözlü Kültür, Halk Edebiyatı, Kalıplaşmış İfadeler, Kürtçe, Zazaca, Kurmanca.

The Rhythm of Word: Stereotypes of Kirdaski (Zazaki) and Kirdaski (Kurmanji) in The Oral Culture of Bingol Region

Abstract

Oral culture, the accumulation of a deep-rooted past as old as humanity, contains many folklore values. One of these values is the stereotyped expressions used in social life based on conversation without a written text. These vocabulary items, which also have poetic qualities due to their features such as rhythm, harmony and rhyme repetition, are also important as a reflection of social memory. Formulated expressions, one of the most used anonymous products focusing on requirements and functionality, are linguistic products that, as the name suggests, fall into a certain pattern and are easy to store in memory. In them, the beliefs, taboos and value judgments of the society come into existence in relation to the mother tongue. With this reality, in our study, focusing on the Bingöl field, the uses, functions and semantic features of formulaic expressions such as proverbs, idioms, prayers, curses, oaths, tongue twisters and riddles are evaluated with concrete examples in the context of Zaza and Kurman, two dialects of Kurdish. It is seen that these products bear the traces of an ancient past and still continue to exist in daily life and in different contexts, despite changing conditions.

Keywords: Oral Culture, Folk Literature, Stereotyped Expressions, Kurdish Zazaki, Kurdish Kurmanji.

GİRİŞ

İnsanlığın kadim bir değeri olarak sözlü kültür ait olduğu toplumun geçmişten günümüze ulaşan sözlü ürünlerinden oluşur. Sözlü kültür insanlıkla yaşıt olarak ortaya çıkan değerlerin, inanış ve deneyimlerin yazılı bir metin olmadan süreç içinde sözle şekillenmesi ve böylece hazır deyişlerin kullanımının ustalık kazanması esasıyla var gelir.¹ Bu birikim ve deneyimlerden biri de sözlü kültürün bir ögesi olan kalıplaşmış ifadeler veya kalıp sözler olarak adlandırılan sözlü edebiyat ürünleri olup her biri halk bilimi için önemi yadsınamaz değerlerdir.

Kalıplaşmış ifadeler bu anlamda konuşma esasına dayanan, çoğunlukla düzyazı biçiminde olan, ancak bünyesinde taşıdıkları ritim, uyak, ahenk ve ses yinelemelerinden dolayı manzum nitelikler de taşıyan dilsel öğelerdir. Bu kapsamda küfürlerden yeminlere, hitap sözlerinden atasözü ve deyimlere dek birçok türe yer vermek mümkün iken bu çalışmada bunlardan başlıca olanları değerlendirilmektedir. Öte yandan tekerleme (özellikle oyun tekerlemeleri) ve bilmece gibi anonim türler de kimi zaman manzum veya anlatma esasına dayalı türler arasında yer alsada aynı zamanda özünde taşıdıkları yinelemeler, giriş ve bitişte kullanılan kalıp ifadeler ve üslup gibi özellikler bakımından burada mevzubahis edilmektedir.

Bu gerçeklik odağında çalışmamızda ait olduğu toplumun değer yargılarını, kabullerini, tabularını, duygu ve düşüncelerini, bir nevi toplumsal belleğin bir yansıması olarak dile getiren “kalıplaşmış ifadeler” Bingöl sahası özelinde değerlendirilmektedir. Bu konudaki benzer çalışmalardan farklı olarak ilgili türler zaman, mekân ve anadili bağlamında kahir ekseriyetle sahada kaynak kişilerden Kirdkî (Zazaca) ve Kirdaskî (Kurmanca) diyalektiklerinden derlenen atasözü, deyim, dua, beddua, yemin, bilmece ve tekerlemeler aynı zamanda Türkçe çevirileri ve kavramsal çerçeveleri, bağlam ve işlev gibi yönleriyle incelenmektedir.

Kalıplaşmış İfadeler

Kalıplaşmış ifadeler, sosyal yaşam içinde gereksinim ve işlevsellik odağında en çok kullanılan anonim ürünlerden olup adından da anlaşılacağı üzere belli bir kalıba giren ve bellekte saklanması kolay olan dilsel ürünleridir.

Kalıp sözler veya kalıplaşmış ifadeler bir dilin söz varlığının bir parçası olup tek tek sözcüklerin yanında deyim, atasözü, ikileme, birleşik sözcük, terim, argo ve doldurma sözler gibi kalıplaşmış ifadeler içinde değerlendirilir.² Kalıplaşmış ifadeler hususunda Milman Parry, kalıplaşmış ifadelerin anahtar kavramı olan “kalıp” ifadesine vurguda bulunarak şu tanımları yapar: “Kalıp, belli bir temel düşünce dile getirmek için dize ölçüsünü bozmadan kullanılan söz kümesidir.”³ Bu minvalde kalıplaşmış ifadeleri, belli bir biçime girip hafızada saklanan, söyleneceği sırada yeniden üretilmeyip olduğu gibi hatırlanarak kullanılan, tek bir sözcükten, ardışık veya aralı sözcüklerden oluşabilen, toplumsal yaşamda iletişim için kullanılan, ancak kullanım yerleri sınırlı [ve belirgin] olan dil birimleri⁴ olarak tanımlamak mümkündür. Bu dil birimleri veya sözcük öbekleri atasözü, deyim, tekerleme, bilmece, dua, beddua ve yemin gibi sözlü ürünler aracılığıyla geçmişten günümüze var olagelirler.

1. Atasözleri

Atasözleri ve deyimler geçmiş birikim ve deneyimleri dil aracılığıyla aktaran anonim ürünler olup sonradan yazıya aktarılan folklorik değerlerdir. Kadim bir geleneğin, toplumsal bir tecrübenin bariz örnekleri olarak kuşaktan kuşağa aktarılarak günümüze ulaşan atasözü Osmanlıcada “darb-ı mesel”, Zazacada “vateyê verînan” ve Kurmanccada “gotina pêşîyan” olarak adlandırılır. Her toplumda atasözleri ait olduğu toplumun inancını, değerlerini, deneyim ve gözlemlerini, dünya görüşünü bünyesinde barındırarak geçmişten günümüze ulaşırlar. Bu çerçevede halk bilimi için önemli bilgiler içerirler.

Zazaca halk edebiyatı odağında atasözlerini esas alan doğrudan ve dolaylı bazı çalışmalar yapılmış ve çeşitli derlemelerde bulunulmuştur.⁵ Ayrıca son yıllarda üniversitelerin Kürdoloji bölümlerinde süreli yayınlar, seminer,

1 Walter Ong, *Sözlü ve Yazılı Kültür / Sözün Teknolojileşmesi* [çev. Sema Postacıoğlu Banon], (İstanbul: Metis Yayınları, 1995): 51-52.

2 Doğan Aksan, *Anadilimizin Söz Denizinde*, (Ankara: Bilgi Yayınevi, 2014): 13.

3 Milman Parry, *The Making of Homeric Verse: The Collected Papers of Milman Parry*. Ed. Adam Parry. (Oxford ve New York: Oxford UP, 1987): 9.

4 Hürriyet Gökdayı, “Türkçede Kalıp Sözler” *Bilig*, 44, (2008): 106.

5 Bakınız: Mesut Özcan, *Dersim (Zaza) Atasözleri*, (İstanbul: Kaynak Yayınları, 1992); Mustafa Düzgün, Muzır Comerd-Hawar Tornécengi, *Dêrsim de Dıwayi, Qesê Pi-Kalîkan, Erf u Mecazi, Çibenoki, Xeletnaeni*, (Ankara: Berhem Yayınevi: 1992); Roşan Lezgîn, *Ferhenê İd-yomanê Kurdkî (Kirmanckî/Zazakî)*, (İstanbul: Vate Yayınevi, 2005); İbrahim Bukan, *Zazaca-Türkçe Atasözleri ve Özlü Sözler*, (Ankara: Seresur Yayınevi, 2011); Zilfi Selcan, *Qese u Qesê Virênu Leksikon*, (Tunceli: Tunceli Üniversitesi Yayınları, 2013); Zülfükar Ayyıldız,

yüksek lisans ve doktora tez çalışmaları yapılmaktadır.⁶

Yörede Zazaca ve Kurmanca benzer sentaks ve anlam örgüsüyle söylenen aşağıdaki örnekler⁷ dikkat çekiciyken benzer bir bağlamda Türkçeye aktarılan kullanımlar da vardır:

* Hetta mi xwe nas kir, mi emrê xwe xelas kir. / Mi heta xwi nas kerd, mi emrê xwi xelas kerd. (Kendimi tanıncaya kadar ömrümü bitirdim.)

* Dijminê bav û kalan, nabe dostê lawan. / Duşmenê baw û kalan nêbeno dostê lawan. (Atanın, babanın düşmanı evladının dostu olmaz.)

* Dinya li dinyê, çavê gur li mihê. / Dinya dinya bo, çimê vergî meşna der o. (Dünya dünya oldukça, kurdun gözü koyundadır.)

* Taji bi zorê nare nêçirê. / Tonzî pa zuar a nişin seydê. (Tazı zorla ava gitmez.)

* Mal li ser malê nabe. / Keye ser keye nêbeno. (Ev üstünde ev olmaz.)

* Kötü inek ahırın adını batırır. (“Mangaya rêxine nameyê axorî/naxirî xeripnena”dan uyarılma.)

* Sütsüz koyun çok meler.

* Yılda iki bayram olur, onda da fakirin kamı ağrır.

Yukarıdaki örneklerde de görüldüğü üzere Bingöl yöresinde atasözleri sosyal yaşam içinde kalıplaşmış ifadeler olarak söylenebilir. Yörede yaygın olarak bilinen vateyê verînan-atasözlerinden⁸ bazıları alfabetik olarak aşağıdaki gibidir:

* Aw û adir vindenî, dişmen nêvindenno. (Ateş ve su durur, düşman durmaz.)

* Arîyê nêzonon bêawe gêrena. (Cahilin değirmeni susuz dönermiş.)

* Bilbile eşta qefesa zerrîn, hewna vat, “ax welat!” (Bülbülü altın kafese koymuşlar, yine de “ah vatanım!” demiş.)

* Çimî tu kom vet? Merdimê mi. Belî yo, xorî veto. (Gözünü kim çıkardı. Akrabam. Belli, derin çıkarmış.)

* Dinya arêyê mergî ya, her kes ardonê xo tehnenno. (Dünya ölümün değirmeni, herkes kendi ununu öğütür.)

* Genim / xebe beno zerd, vaşturî bena vay. (Buğday sarardı mı, orak pahalı olur.)

* Her dare ristimê xwi ser o bena zergûn. (Her ağaç kendi kökü üzerinde yeşerir.)

* Kutikê ma wo, la berê şarî de laweno. (Köpek bizimdir, başkasının kapısında havlar.)

* Qal kowt miyonê di lewû, kuwena miyon howt dewû. (Söz düştü mü iki dudak arasına, yayılır yedi köyün arasında.)

* Monga musa lotiş, cinî musa gerayîş... (İnek emzirmeye, kadın gezmeye alışmış...)

* Pers pers çow (merdim) şin Qers. (Sora sora vardım Kars’a / Sora sora Bağdat bulunur.)

* Rayîron ra bimon, la hevalon ra nêmon. (Yoldan ayrı düş ama arkadaştan ayrı düşme.)

* Şêr bî kal, verg bî har. (Aslanlar yaşlandı, kurtlar azdı.)

* Wexto ke ecele bizî ome, şina nonê şiwonî wena. (Eceli gelen keçi çobanın ekmeğini yermiş.)

2. Deyimler

Kalıplaşmış söz varlığının atasözleriyle birlikte en yaygın olan ürünlerinden biri de deyimlerdir. Deyimler tıpkı atasözleri gibi köklü kültürel geçmişin ve hayat tecrübelerinin bir yansıması olarak gündelik yaşam içinde yer bulurken Zazacada “îdyom”, “qald/qale”; Kurmanccada “biwêj” kavramıyla bilinir, ancak atasözlerinden farklı olarak genel geçer öğüt içermez ve yargı belirtmezler.

Zazaca deyimlere dair araştırmalar yapan Roşan Lezgîn deyimlerin dilin nakışı, süsü, olay ve olguların etkili,

Vatenên verênandê Ma-Zazaca Atasözleri ve Deyimler, (Şanlıurfa: Elif Matbaası, 2013).

6 Ayrıntılı bilgi için bakınız: Mutlu Can, *Bibliyografyaya Kirmanckî (Zazakî)*, (İstanbul: Vate Yayınevi, 2018).

7 Sözlü kaynak: KK-1, KK-5, KK-10, KK-11, KK-12.

8 Sözlü kaynak: KK-1, KK-4, KK-10, KK-12, KK-13.

yalın ve zengin bir ifade etme biçimi aracı olduğunu belirtip Kirdkînin (Zazacanın) bu bakımdan zengin olduğunu vurgular.⁹ Bu minvalde Zazacada çok sayıda deyim çeşidi varken atasözleri gibi cümle şeklinde olan örnekleri de mevcuttur. Mastarla bitenler –ene veya –iş ekleriyle biter, diğer örnekler ise çekimli bir fiil veya isim cümlesi şeklinde oluşturulur:

- * Adir fek ra varayene. (Öfkeyle, beddua edercesine kızgın konuşmak.)
- * Fîceten mirîyayîş. (Aniden ölmek.)
- * Saye ownena saye ra bena sûr. (Elma elmaya baka baka kızarır.)
- * Aygo ti kerda Hemal Seyfo nikerda! (Hamal Seyfo mizahi kişiliği ve muzip yönüyle yörede tanınmıştır.)

Bu örneklerin yanında yörede Zazaca ve Kurmanca benzer sentaks ve anlam örgüsüyle oluşturulan deyimlere de rastlamak mümkündür. Bu bağlamda bir deyim Zazaca karşılığı yakın akrabası olan Kurmanccada neredeyse birbiriyle aynıyken, Türkçe veya başka bir dilde ise benzeri anlamlarda kullanıldığı görülür. Örnek olarak; “Aqilo şenik, baro giran” (Kıt-az akıl, ağır yük.) deyim; akılsızlık yapıp müşkül hale düşmek, akıllıca davranılmadığı için problemlerin arttığı olay ve olgular için kullanılır. Bu deyim için Kurmanccadaki; ‘aqilê sivik barê giran’ neredeyse birbirinin aynı iken Türkçedeki ‘akılsız başın cezasını ayaklar çeker’ deyimiyile de benzerlik gösterir.¹⁰ Aşağıdaki iki örnek¹¹ de bu çerçevede değerlendirilebilir:

- * Zanayê ra bipers, nêzanî re biters. / Ji zana bipirse, ji nêzana bitirse. (Bilene sor, bilmeyenden kork.)
- * Şêr şer o, çi maki ya çi nêr o. / Şêr şer e, çi jin e, çi nêr e. (Aslan aslandır, dişisi erkeği fark etmez.)

Ayrıca Zazaca ve Kurmanca mantıkla oluşturulup Türkçeye aktarılarak gündelik yaşamda kullanılan bazı deyim-ler de vardır¹²:

- * Aklını kaybetmek. (Aqil pernayîş.)
- * Çöplük horozu. (Dikê serî sulî.)
- * Gölgesinden korkmak. (Virsiyê xwi ra tersayîş.)
- * Uydu nefse, düştü hapse. (Semedê nefsi, kowt hepsi.)

Diğer bazı deyim örnekleri şunlardır:¹³

- * Aqil pernayîş. (Aklımı kaybetmek.)
- * Çewt bo, Çewtela ra yena.” (Eğri geldi mi Çewtela’dan [Bingöl-Genç’te eğri-dere anlamına gelen dağın adı] gelir.)
- * Komca versîya xwu dûn uca. (Neresi gölgeyse kendini verir oraya.)
- * O hewr ra in varon! (O buluttan bu yağmur!)
- * Seyd zaf, seyddar çin o! (Av çok, avcı yok!)
- * Wahar mungon wahar kergon ra şit wazen! (İnek sahibi tavuk sahibinden süt ister!)
- * Zaf şî, tay mend. (Çoğu gitti, azı kaldı.)

3. Dualar, Beddualar ve Yeminler

3.1. Dualar

Dualar tıpkı atasözü ve deyimler gibi gündelik yaşam içinde oldukça yaygın olup sözlü ve anonim bir niteliğe sahiptirler. Dua ve beddualar toplumsal yaşam içinde gereksinim duyulduğu zamanlarda bir olumlama, esenlik ve iyi

9 Roşan Lezgîn, *Ferhenê İdyomanê Kurdî (Kirmanckî/Zazakî)*, (İstanbul: Vate Yayınevi, 2005).

10 Okan Alay, *Zazaca Halk Edebiyatı ve Esasları, Sözdên Yazıya Zazaca* [Edt. Nurettin Beltekin-Ahmet Kırkan], (İstanbul: Peywend Yayınları, 2019): 52-53.

11 Sözlü kaynak: KK-6, KK-12.

12 Sözlü kaynak: KK-3, KK-7.

13 Sözlü kaynak: KK-3, KK-8, KK-9, KK-13.

dilek için kullanılırlar.

Zazacada dua ve beddua ifadeleri için çoğunlukla; “Înşallah, îşallo, îşalla, boka, mala, mela, mera, ti bê, ti bî, ya Rebbî, Ella, Allah...” gibi sözcükler tercih edilir.¹⁴ Dua için kullanılan bu söze giriş ifadelerinin yanı sıra Dersim bölgesinin coğrafya ve mezhepsel devamı olarak kabul edilen Bingöl’ün kuzeybatı ilçeleri Yayladere, Kiğı ve Adaklı yöresinde “dua” ile birlikte *Gulvang* (Gülbank) terimi de kullanılır.¹⁵

Yörede gündelik yaşam içinde birçok dua örneğinin hem Zazaca hem de Kurmanca örneklerine¹⁶ rastlamak mümkündür:

* Homa / Allay tu verd / mehfeze biko. / Xwedê tu bihêle / mehfeze bike. (Allah seni korusun.)

* Ti tengonî nêvînî. / Tu tengasî nêbînî. (Darlık görmeyesin.)

* Yewê tu hezar bo lawo. / Yekê te hezar be lawo. (Birin bin olsun evlat.)

Diğer bazı dua kalıpları ise şöyledir¹⁷:

* Cay tu cenet ib. (Yerin cennet olsun.)

* Çi miradî kî tu zerri di est, Alla bi d’ tu. (İçinde ne muradın varsa, Allah versin sana.)

* Homa /Alla bizêdno. (Allah artırsın.)

* Homa / Ella gurey tu werî biyar. (Allah işini rast getirsin.)

* Omirî tu derg, berêy tu akerde, sifrêy to rakerde bo.(Ömrün uzun, kapın açık, sofran serili olsun.)

* Oxir’ tu xêyr bo. (Uğrun hayrolsun.)

* Ti xêr şêr, silomet bêr. (Hayırla gidip selamete gelesin.)

* Ti pîrik û kalik bî. (Ömrün uzun olsun, yaşlanıp dede olasın.)

* Kerray tu rî zergûn bo. (Taş sana yeşil olsun / taş senin için yeşersin.)

* Homa sehet weş, rizq helal bi d’ tu.

3.2. Beddualar

Beddua veya Bingöl yöresindeki özgün adıyla “zewt” (zot) kalıplaşmış ifadeleri “dua”nın aksine olumsuzlama, incinme, razı olmama, yakınma gibi duygu ve düşünceleri ifade etmek için yaratıcıya meramlarını arz etmesiyle tezahür ederler.

Zazaca halk edebiyatında da yapılan dua-beddua derlemelerinde/sözlüklerinde bedduaların dualardan kat be kat fazlaca bir hacme sahip olması ayrıca dikkat çekmektedir. Bu anlamda başlıca zewt / beddua kalıpları şöyledir¹⁸:

* Alla / Homa belay tu bid! / Xwede belayê te bide! (Allah belanı versin!)

* Çimî tu kuar ib! / Çavê te kor be! (Gözün kör olsun!)

* Adir key tue kiwu! (Ateş düşsün evine!)

* Berê tu kilîfî bo! (Kapın kilitlene!)

* Ciger tu bipindisyoy! (Ciğerin şişip kabarsın!)

* Alla penc tu nidû, ti pêy xwi bikenî! (Allah sana tırnak vermesin, kendini kaşıyamayasın!)

* Homa gon tu bigero! (Allah canını alsın!)

* Jonî kergu bikwo tu! (Tavuk vebası/salgını seni kırıp geçirsin!)

* Kêyê tu biveşo / ra şîyo! (Evin yansın / yıkılsın!)

14 M. Malmîsanij, *Folklorê Ma ra Çend Nimûney*, (Uppsala: Jina Nû Yayınları, 1991).

15 Metin Çiftçi, Yusuf Aydoğdu, “Bingöl Yöresi Zaza Sözlü Kültüründe Kalıplaşmış Sözcükler,” *Bingöl Üniversitesi Yaşayan Diller Enstitüsü*, 8/16, (2022): 84.

16 Sözlü kaynak: KK-6, KK-7.

17 Sözlü kaynak: KK-7, KK-8, KK-9.

18 Sözlü kaynak: KK-1, KK-2, KK-4, KK-8.

- * Negonê tu birişî! (Tırnakların dökülsün!)
- * Pîzeyê / meşka tu qul ib! (Karnın / yayığın delinsin!)
- * Pîrnigon tu ra biyer! (Burnundan gelsin!)
- * Ti belay xwi Humay ra vîn! (Belanı Allah'tan bulasın!)
- * Ti mird şiyêr, veyşon biyer! (Tok gidip aç gelesin!)
- * Ti tetexûn bî! (Kahrolasın! / Amansız derde düşesin!)
- * Ti biteq û paşêrî! (Çatlayıp patlayasın!)
- * verg ra veşonêr, mar ra zitêt bî! (Kurtta aç, yılandan beter çıplak olasın!)

3.3. Yeminler

Gündelik yaşamda dua ve beddualar gibi yeminler de önemli bir yer tutar ve karşısındaki kişi veya kişileri inandırmak, sözünün doğruluğu pekiştirmek için tercih edilirler. Yörede “sond” veya “qesem” olarak bilinen yeminler “sond/suwend, ehd û wehd, qesem, willê/willahî, billahî/tillahî, nezîr, mishef vb” gibi belli başlı bazı kalıp ifadelerle kullanılır. Konuşma içinde söz konusu bu kalıp ifadelerinin yanı sıra aşağıdaki¹⁹ ifade kalıplarına da rastlamak mümkündür:

- * Qey numêy Humay îna wa! / Bo navê Xwedey wisa ye! (Allah'ın adı üzre olsun ki, böyledir!)
- * Nomeyê Ellay! (Allah'ın adı üzerine)
- * Ez sond wunena! / Ez sond dixum! (Yemin ederim / içerim!)
- * Mishef! / Mishefê mi! / Serê mishefî sond kena. (Mushaf! / Mushaf'ım üzere! / Mushaf üzere yemin ederim!)
- * Mî r' nezîr bo!
- * Qur'onî mi raşta wa! (Kur'an'ıma doğrudur!)
- * İn nimetê Ellahî! (Çoğunlukla ekmek işaret edilerek bu nimet üzerine diye yemin edilir.)

Hülasa ister dua-beddualar olsun isterse yeminler, bu tür ifadelerde insanların inanç, aidiyet ve hislerinin yanı sıra anadilin doğal bir yansıması görülür.

4. Bilmeceler

Bilmece kavramı için Zazacada; “çibenok” veya “mortal”, Kurmanccada ise “mamik” sözcükleri kullanılır. Bu anonim tür özellikle radyo, televizyon ve internet gibi teknik imkânların olmadığı uzun kış gecelerinde, sohbetlerde, yetişkinlerin ve çocukların birlikte olduğu ortamlarda insanları düşündürmeye yönelik olarak soru-cevap şeklindeki ifadelerdir. Büyük bir çoğunluğu mensur olsa da manzum olarak da söylenen bilmeceler vardır.

Zazaca söylenen özgün bir bilmece örneği²⁰ şöyledir:

“Yew gewa mi est a, hîrus û di bize sipî û yew kelo sûr tede yê.” (Fek, didanî û ziwan)

(Benim bir ağılım var, içinde otuz iki beyaz keçi ve bir kırmızı teke var.” (Ağız, dişler ve dil)

Bingöl yöresinde kahir ekseriyeti Zazaca olarak söylenen bilmecelerin yanında Kurmanca ve ayrıca Türkçeye uyarlanan örneklere de rastlamak mümkündür. Aşağıdaki örnekte Zazaca, Kurmanca ve Türkçe biçimi olan iki bilmece²¹ şöyledir:

* Ez şina ya şina, ez vindena ya vindena. (versî)

Ez diçim ev diçe, ez disekinim ev disekine (sî /sîh)

(Ben giderim o gider, ben dururum o durur.) / (gölge)

19 Sözlü kaynak: KK-5, KK-8, KK-11, KK-12.

20 Sözlü kaynak: KK-4.

21 Sözlü kaynak: KK-6, KK-12.

* Zimoston şino, wisar yeno. (hejhejik /legleg)

Zivistan diçe, buhar hatî. (legleg)

Kışın gider, baharda döner. (leylek)

Kürtçe veya Türkçe olarak söylenen Bingöl yöresi bilmecelerin önemli bir özelliği de aşağıdaki örneklerde görüleceği üzere bir manzumeden alınmışçasına ritimli bir yapıya sahip oluşlarıdır:

Zazaca örnekler²²:

* Zerrê yê kerrêy yî, tiber yê kerrê yî,

Ha miyon ra bigeyrî, ha bigeyrî. (mînara)

(İçi taş, dışı taş, ha dolaş, ha dolaş. (minare)

* Deva şina zinar

Bêbar yena war

Pirr şina dîyar

veng yena war. (kuweçik /koçik)

(Deva gider kayalığa

Yüksüz iner aşağıya

Dolu gider yukarıya

Boş gelir aşağıya.) / (kaşık)

* Yew waya mi esta,

Mezelê xwi kinena. (dilope / çilke)

(Bir kız kardeşim var

Kendi mezarın kazar.) / (damla)

* Wevera kaş, navera kaş,

Mîyon di topêk qumaş”(zincî)

(Bu yanı yokuş, o yanı yokuş

Ortasında bir top kumaş.) / (burun)

Kurmanca örnekler²³:

* Ser text e, bin text e, di nêvê de pîrek bêbext e. Çî ye? (kûsî)

(Üstü taht, altı taht, ortasında bir bîbaht. Bu nedir?) / (kaplumbağa)

* Şaşik li ser sera ye, bang dide ne mela ye. (dîk)

(Başında sarık var, hoca değil ezan okur.) / (horoz)

* Ne goşt in, lê nermik in

Dengan kom dîkin

Ev çi ye, de fem bikin. (guh)

(Et değildir, ama yumuşak

Sesleri toplar

Bu nedir, hadî anlayın.) / (kulak)

Türkçe örnekler²⁴:

22 Sözlü kaynak: KK-1, KK-3, KK-9, KK-12.

23 Sözlü kaynak: KK-2, KK-5, KK-11.

24 Sözlü kaynak: KK-12.

- * Dal üstünde kilitli sandık (ceviz)
- * Potik kaşık, duvara yapışık. (kulak)
- * Kıllı ağzını açtı, kılsız içine kaçtı. (ayak-çorap)

5. Tekerlemeler

Tekerlemeler genellikle uyaklı, ölçülü ve ritmik ifadeler olup çocuk ve oyun dünyası için oldukça önem arz ederler. Birbirine yakın seslerin, kelime tekrarlarının ve ritmin öne çıktığı tekerlemeler şaşırtıcı, eğlendirici ve hatta eğitici bir role sahip sözlü ürünlerdir.

Kalıplaşmış ifadeler arasında yaygın bir tür olarak kullanılan tekerlemeleri Pertev Naili Boratav dört ana başlık altında toplar: masal tekerlemeleri, oyun tekerlemeleri, tören tekerlemeleri ve bağımsız söz cambazlığı değerinde tekerlemeler.²⁵

Zazacada oyun tekerlemeleri için “kayvateyî”, “Vateyê kayî” kavramları kullanılırken dil becerisi bağlamında doğru ve çabuk telaffuz etmeyi ölçen söz cambazlığı türleri için ise “lezvatiş”, “vacvacok” adlandırması yapılır. Tekerlemeler Kurmanccada “zûgotinok” tanımıyla bilinir.

Sayışmacalarda, çocuk oyunlarında karşılıklı iki oyuncu sırayla; “Ga munga guelik za.” (Sığır, inek dana doğurdu) sözlerine sahip kayvateyi yani tekerlemeyi söyleyerek ilerler, sonra diğeri aynı tekerlemeyi söyler, bu şekilde hangisi rakibinin ayağının üstüne basarsa o kazanmış olur. Kurmancî söylenen lezvatiş/zûgotin yani sözcük oyunu tekerleme örneği ise şöyledir: “Rûvî li rê zivirî, rê li rûvî zivirî” (Tilki yola döndü, yol tilkiye döndü). Zazaca lezvatiş ve Kurmanca zûgotin benzer örnekleri²⁶ ise şöyledir:

“Heşt heş her heşt heş paşt pirç. / Heşt hirç her heşt hirç pişt pirç.” (Sekiz ayı sekiz ayının da sırtı kıllı.)

Diğer bazı vacvacok/lezvatiş ve kayvateyi örnekleri²⁷ ise şunlardır:

* Şînî kiyê aşpijî de eşkişî wenê
Şînî kiyê eşkişî de aşpijî benê.

* Elî-welî, bezrê telî
Telî veşâ, Elî kîşya.

* Ha meşke, due meşkê
Ha meşke, due meşkê

Meşkê ma meşke tuşkê
Bêwar a qin wişkê

Mi şawa, ti şawa
Kutkun meşke dîrnawa

Due tiya wo, run ça wo
Pisîngun rûnê ma berdo

Eza feqîrêk se kena
Kuwayîşê xwi wena.

Bu ve benzeri örnekler çerçevesinde yörede sözlü kültür içinde tekerlemelerin önemli bir yeri olduğunu ve özellikle çocuk dünyası için ayrı bir önem taşıdığını söylemek mümkündür.

25 Pertev Naili Boratav, *100 Soruda Türk Halk Edebiyatı*, (İstanbul: Gerçek Yayınları, 2000): 165-166.

26 Sözlü kaynak: KK-12.

27 Sözlü kaynak: KK-1, KK-4, KK-9, KK-10.

Sonuç

Sözlü kültür yazılı kültür öncesinden başlayarak günümüze değin süregelen bir değerler bütünüdür. Bu değerler içinde yer alan öğelerden biri de kalıplaşmış ifadeler veya kalıp sözler olarak adlandırılan sözlü anonim ürünlerdir. Söz konusu bu sözlü ürünler bu çalışmada da görüleceği üzere ait olduğu toplumun kadim kültüründen ve ortak belleğinden izler taşıyarak geçmişten günümüze ulaşan inançlarını, hayata bakışını, kabullerini, sevinçlerini, tabularını, duygu ve düşüncelerini aktarır.

Bu çalışmada Bingöl sahası özelinde güçlü bir sözlü geleneğe sahip olan Kürtçenin Anadolu ve kuzey Mezopotamya coğrafyasındaki iki diyalekti, Kirdkî (Zazaca) ve Kirdaskî (Kurmanca) dillerine ait kalıplaşmış ifadeler esas alınarak bağlam ve işlevsellikleri incelenmiştir. Bu dilsel öğelerin toplumsal yaşamda doğumdan ölüme, sevinçten kedere dek pek çok konuda anadili kullanımı odağında az sözle meramını anlatmak ve etkili bir iletişim kurmak için kullanıldıkları görülmüştür. Bu minvalde atasözü (vateyê verînan/gotina pêşîyan), deyim (idyom/biwej), dua, beddua (zewt), yemin (sond), bilmece (çibenok/mamik) ve tekerleme (kayvateyi, laz vatiş/zû gotin) gibi türler örnekler eşliğinde ele alınıp kavramsal çerçeveleri, bağlam ve işlevleri değerlendirilmiştir. Böylece söz konusu türlerin halkın yaşamında toplumsal ilişkiler odağında iletişim, kültürel alışveriş, oyun, eğlence, yas, inandırıcılık, duygu ve düşünce paylaşımında önemli bilgiler sundukları ve özellikle atasözü, deyim, yemin, dua ve bedduaların yetişkinlerin yaşamında; tekerleme ve bilmece gibi türlerin ise çocuk dünyasında etkin oldukları sonucuna varılmıştır.

Hülasa atasözü-deyimler, dua-beddua-yeminler, bilmece ve tekerlemeler sözlü halk kültürü içinde gündelik yaşamda geçmişten beri kadınlardan çocuklara, yetişkinlerden yaşlılara kadar geniş bir halk tabakası içinde kullanım alanı bulan anadili değerleri olup kadim kültürün günümüze akseden somut örnekleri olarak ayrıca önem arz ettikleri dikkate sunulmaktadır.

Kaynakça

Yazılı Kaynaklar

- Aksan, Doğan, *Anadilimizin Söz Denizinde*, Ankara: Bilgi Yayınevi, 2014.
- Alay, Okan, “Zazaca Halk Edebiyatı ve Esasları”, *Sözden Yazıya Zazaca* (Edt. Nurettin Beltekin-Ahmet Kırkan), İstanbul: Peywend Yayınları, 2019, ss.17-62.
- Ayyıldız, Zülfükar, *Vatenên verênandê Ma-Zazaca Atasözleri ve Deyimler*, Şanlıurfa: Elif Matbaası, 2013.
- Boratav, Pertev Naili, *100 Soruda Türk Halk Edebiyatı*, İstanbul: Gerçek Yayınevi, 2000.
- Bukan, İbrahim, *Zazaca-Türkçe Atasözleri ve Özlü Sözler*, Ankara: Seresur Yayınevi, 2011.
- Can, Mutlu, *Bibliyografyaya Kirmanckî (Zazakî)*, İstanbul: Vate Yayınevi, 2018.
- Çiftçi, Metin, Yusuf Aydoğdu, “Bingöl Yöresi Zaza Sözlü Kültüründe Kalıplaşmış Sözler”, *Bingöl Üniversitesi Yaşayan Diller Enstitüsü Dergisi*, 8/16, (2022): 77-95.
- Düzgün, Mustafa, Muzır Comerd-Hawar Tornêcengi, *Dêrsım de Dıwayi, Qesê Pi-Kalkkan, Erf u Mecazi, Çibenoki, Xeletnaeni*, Ankara: Berhem Yayınevi, 1992.
- Gökdayı, Hürriyet, “Türkçede Kalıp Sözler” *Bilgi*, 44, (2008): 106.
- Lezgîn, Roşan, *Ferhenê İdyomanê Kurdkî (Kirmanckî/Zazakî)*, İstanbul: Vate Yayınevi, 2005.
- Malmîsanij, M., *Folklorê Ma ra Çend Nimûney*, Uppsala: Jina Nû Yayınları, 1991.
- Ong, Walter, *Sözlü ve Yazılı Kültür / Sözün Teknolojileşmesi*, (çev. Sema Postacıoğlu Banon), İstanbul: Metis Yayınları, 1995.
- Özcan, Mesut, *Dersim (Zaza) Atasözleri*, İstanbul: Kaynak Yayınları, 1992.
- Parry, Milman, *The Making of Homeric Verse: The Collected Papers of Milman Parry*. Ed. Adam Parry. New York: Oxford UP, 1987.
- Selcan, Zilfi, *Qese u Qesê Virênu Leksikon*, Tunceli: Tunceli Üniversitesi Yayınları, 2013.

Sözlü Kaynaklar

- KK-1: Ahmet Bürlükara, Bingöl, 1962, tahsili yok, çiftçi.
- KK-2: Enver Bektaş, Kiğı, 1975, 1975, üniversite, öğretmen.
- KK-3: Faik Bengi, Genç, 1944, ilkokul, işçi.
- KK-4: Fatma Alay, Genç, 1961, tahsili yok, ev hanımı.
- KK-5: Fatoş Cebba, Karlıova, 1963, tahsili yok, ev hanımı.
- KK-6: Hasan Alınca, Karlıova, 1970, üniversite mezunu, öğretmen.
- KK-7: Hikmet Hakan, Bingöl, 1968, üniversite, emekli memur.
- KK-8: Kadriye Demir, Solhan, 1945, tahsili yok, ev hanımı.
- KK-9: Mehmet Çaparlar, Bingöl, 1970, ilkokul, çiftçi.
- KK-10: Murat Gölen, Genç, 1976, lise, memur.
- KK-11: Mustafa Pesen, Kiğı, 1953, lise, emekli memur.
- KK-12: Nihat Çağlayan, Genç, 1974, üniversite, öğretmen.
- KK-13: Şefika Sönmez, Solhan, 1936, tahsili yok, ev hanımı.

Extended Abstract

Oral culture exists on the basis that the values, beliefs and experiences that emerge as old as humanity are shaped verbally in the process, without a written text, and thus the use of ready-made expressions becomes mastery. One of these elements is oral literary products called formulaic expressions or formulaic words, which are a part of oral culture. Formulated expressions, which are one of the most used anonymous products focusing on requirements and functionality, are linguistic products that, as the name suggests, fall into a certain pattern and are easy to store in memory. In this sense, formulaic expressions are linguistic elements that are based on speech, are mostly in prose form, but also have poetic qualities due to the rhythm, rhyme, harmony and sound repetitions they contain. These linguistic elements manifest as a kind of expression of the value judgments, acceptances, taboos, feelings and thoughts of the society to which they belong. Thus, as a reflection of social memory, these stereotyped expressions exist in the context of time and space.

In our study, “stereotyped expressions”, specific to the Bingöl area, are discussed under titles such as proverbs, idioms, prayers, curses, oaths, riddles and nursery rhymes, accompanied by Kirdkî (Zazaish) and Kirdaskî (Kurmanji) examples, and evaluated in terms of their conceptual frameworks, context and functions. First of all, what are stereotyped expressions? The definition and conceptual framework are examined. Stereotyped expressions, which are among the most commonly used anonymous products focusing on needs and functionality in social life, are linguistic products that fall into a certain pattern and are easy to store in memory, as the name suggests. Formulaic words or formulaic expressions are a part of the vocabulary of a language and are evaluated in formulaic expressions such as idioms, proverbs, reduplications, compound words, terms, slang and filler words, as well as individual words.

Formulaic expressions; They have existed from past to present through verbal products such as proverbs, idioms, tongue twisters, riddles, prayers, curses and oaths. Proverbs reach from past to present by embodying the beliefs, values, experiences and observations, and worldview of the society to which they belong. In the Bingöl region, proverbs are said as stereotyped expressions in social life. One of the most common products of formulaic vocabulary, along with proverbs, is idioms. Idioms, just like proverbs, find a place in daily life as a reflection of deep-rooted cultural history and life experiences. In this context, it is seen that the Zazaki equivalent of an idiom is almost the same in its close relative Kurmanji, while it is used with similar meanings in Turkish or another language. Prayers and curses are also stereotyped expressions and are used for affirmation, well-being and good wishes when needed in social life. Unlike prayer, curse manifests itself as a plea to the creator to express feelings and thoughts such as negation, hurt, and dissatisfaction. It is also noteworthy that curses have a much larger volume than prayers in the prayer-curse compilations/dictionaries made in Zaza folk literature. Oaths, which are another formulaic expression, have an important place in daily life, like prayers and curses, and are preferred to convince the other person or people and to reinforce the truthfulness of their words.

Another type of formulaic expressions that attract attention in the vocabulary is riddles. This anonymous genre is a question and answer form of expressions intended to make people think, especially in long winter nights when there are no technical facilities such as radio, television and the internet, in conversations, and in environments where adults and children are together. An important feature of the riddles of the Bingöl region, spoken in Kurdish or Turkish, is that they have a rhythmic structure as if taken from a poem, as can be seen in the examples in our study. The last type of formulaic expressions included in this study are nursery rhymes. Nursery rhymes are generally rhyming, measured and rhythmic expressions and they are very important for the child and the game world. Nursery rhymes, in which close sounds, word repetitions and rhythm come to the fore, also attract attention as oral products that have a surprising, entertaining and even educational role. It is possible to categorize the nursery rhymes, which are widely used as a type of formulaic expressions, under four main headings: fairy tale rhymes, game rhymes, ceremonial rhymes and rhymes with independent verbal acrobatics. As can be seen from the examples given in this study, it is possible to say that nursery rhymes have an important place in the oral culture of the region and are especially important for the children’s world.

In this study, the context and functionality of two dialects of Kurdish, which has a strong oral tradition in the Bingöl area, in Anatolia and northern Mesopotamia, are presented to attention based on the formulaic expressions of the Kirdkî (Zaza) and Kirdaskî (Kurmanca) languages. In this context, genres such as proverbs, idioms, prayers, curses, oaths, riddles and nursery rhymes are discussed with examples and their conceptual frameworks, context and functions are examined. Thus, the genres in question provide important information in the lives of the people in communication, cultural exchange, games, entertainment, sharing of emotions and thoughts, focusing on social relations, and especially proverbs, idioms, prayers and curses in the lives of adults; Genres such as nursery rhymes and riddles

have been found to be effective in the children's world. In short, proverbs-idioms, prayers-curses-oaths, riddles and nursery rhymes have been used in daily life in oral folk culture by a wide range of people, from women to children, from adults to the elderly, since the past. In these stereotypical expressions, which are native language values, there are value judgments that reflect the beliefs, acceptances, taboos, joys, feelings and thoughts of the society. Since it is possible to reach many findings and conclusions by examining concrete examples of the ancient culture of the society to which they belong through these species, the data in this study are presented to the attention of the public.